

PATRICK BOUCHERON

ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ

Η ΤΕΧΝΗ
ΤΟΥ ΝΑ ΔΙΔΑΣΚΕΙΣ
ΣΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ
ΤΙ ΠΡΕΠΕΙ
ΝΑ ΦΟΒΟΥΝΤΑΙ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΜΗΝΑ ΠΑΤΕΡΑΚΗ-ΓΑΡΕΦΗ

ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ
Η ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΝΑ ΔΙΔΑΣΚΕΙΣ
ΣΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ
ΤΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΦΟΒΟΥΝΤΑΙ

Patrick Boucheron

ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ
Η ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΝΑ ΔΙΔΑΣΚΕΙΣ
ΣΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ
ΤΙ ΠΡΕΠΕΙ
ΝΑ ΦΟΒΟΥΝΤΑΙ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΜΗΝΑ ΠΑΤΕΡΑΚΗ-ΓΑΡΕΦΗ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδειάς του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Λογοτεχνικά δοκίμια
Patrick Boucheron, *Μακιαβέλλι. Η τέχνη τού να διδάσκει*
στους ανθρώπους τι πρέπει να φοβούνται

Τίτλος πρωτοτύπου: *Un été avec Machiavel*
Μετάφραση-σημειώσεις: Μήνα Πατεράκη-Γαρέφη
Υπεύθυνος έκδοσης: Κώστας Γιαννόπουλος

Επιμέλεια-διόρθωση: Ιωάννα Ανδρέου
Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης
Copyright© Éditions des Équateurs / France Inter, 2017
Copyright© για την ελληνική γλώσσα Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ
(Εκδόσεις Πατάκη), 2017

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,
Αθήνα, Μάρτιος 2022

KET B448 ΚΕΠ 116/22

ISBN 978-960-16-8454-3

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),
1570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Περιεχόμενα

I. Νεότητα

1. Οι εποχές	11
2. Μακιαβελλισμός	16
3. 1469, ο χρόνος επιστρέφει	22
4. Η πατρική φιλοδοξία	27
5. Ιστορικό ενός επικίνδυνου βιβλίου	32

II. Ο καιρός της δράσης

6. Ξάφνου ο Σαβοναρόλα	41
7. Ένας νέος στην πολιτική	46
8. Ταξιδεύοντας	52
9. Το λεπίδι της γλώσσας	57
10. Πραξικόπημα	62

III. Μετά την καταστροφή

11. Επιστολή ενός εξόριστου	69
12. Πώς να διαβάσουμε τον <i>Ηγεμόνα</i> ;	74
13. Κατακτώντας και διατηρώντας	80
14. Το κακό στην πολιτική	85
15. Κατάσταση έκτακτης ανάγκης	90

IV. Πολιτικές της γραφής

16. Η κωμωδία της εξουσίας	97
17. Αυτός ο χιουμορίστας Μακιαβέλλι	102
18. Πολιτικές της αχρειότητας	107
19. Το θάρρος τού ονομάζειν	112
20. Η πολιτική τέχνη τού τοποθετείσθαι	118

V. Η δημοκρατία των ασυμφωνιών

21. Τι είναι δημοκρατία;	125
22. Εγκώμιο της ασυμφωνίας	130
23. Είμαστε άοπλοι	135
24. Η βία στην πολιτική	141
25. Ο σκοπός δεν αγιάζει τα μέσα	146

VI. Ποτέ πολύ αργά

26. Γράφοντας την ιστορία	153
27. Είναι πολύ αργά;	158
28. 1527, το τέλος ενός κόσμου	163
29. Ανατομία του εφιαλτικού φαντάσματος	168
30. Φιλοσοφώντας σε θυελλώδεις καιρούς	172

Προσωρινός επίλογος

Διαβάζοντας τον Μακιαβέλλι

I

Νεότητα

Οι εποχές

Να σκεφτώ ένα καλοκαίρι με τον Μακιαβέλλι;¹ Παράξενη ιδέα, αλήθεια. Ο συγγραφέας του *Ηγεμόνα* δεν είναι ομολογουμένως ένας συγγραφέας σε διακοπές,² ο σύντροφος καλοκαιριάτικων μεσημεριανών υπνάκων. Είναι πρωτίστως άνθρωπος της δράσης, μονίμως υπ' ατμόν, και το να περιγράφει τον κόσμο, να καταρτίζει τον χωρίς ψευδαισθήσεις απολογισμό του, γι' αυτόν σημαί-

¹ Αφετηρία του βιβλίου είναι σειρά ραδιοφωνικών εκπομπών της France Inter το καλοκαίρι του 2016 με τίτλο *Un été avec Machiavel*.

² «Écrivain en vacances» γράφει ο Πατρίκ Μπουσρόν, παραπέμποντας προφανώς στο ομώνυμο κείμενο του Roland Barthes: βλ. Ρολάν Μπαρτ, *Μυθολογίες-Μάθημα*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου-Ιουλιέττα Ράλλη, Κέδρος-Ράππα, Αθήνα 1979, σ. 101.

νει να δουλεύει για να τον μεταμορφώσει. «Αν λοιπόν, διάβαζαν αυτό μου το έργο» λέει το 1513 με αφορμή τον *Ηγεμόνα* «θα βλέπανε ότι δεκαπέντε τώρα χρόνια που μελετάω την κυβερνητική τέχνη ούτε κοιμήθηκα ούτε έπαιζα».³

Τον διαβάζουν ωστόσο· από τον θάνατό του, το 1527, και εξής, ουδέποτε σταμάτησαν να τον διαβάζουν, παρ' όλες τις συκοφαντίες και τις λογοκρισίες, και πάντα για να βγουν από τη χαύωση. Από την άποψη αυτή, γιατί όχι, ο Μακιαβέλλι είναι αδυσώπητος σαν καλοκαιριάτικος ήλιος. Είναι το άστρο που μεταμορφώνει την πρόζα του σε μαστίγιο ρίχνοντας στα πάντα ένα φως τόσο σκληρό, που κάνει τις μυτερές προεξοχές αιχμηρότερες. Ο Νίτσε το είπε καλύτερα από τον καθένα στο *Πέρα από το καλό και το κακό*: «Αλλά πώς μπορούσε η γερμανική γλώσσα [...] να μιμηθεί το τέμπο του Μακιαβέλλι, ο οποίος, στον *Ηγεμόνα* του, μας αφήνει να ανασάνουμε τον ξερό, λεπτό αέρα της Φλωρεντίας και δεν

³ Niccolò Machiavelli, *Έργα*, μτφρ. Τάκης Κονδύλης, Κάλβος, Αθήνα 1984, τόμ. 2, σ. 390: «Επιστολή της 10ης Δεκεμβρίου 1513 στον Φραγκίσκο Βεττόρι».

μπορεί να μην παρουσιάσει τα πιο σοβαρά ζητήματα με ένα αδάμαστο αλεγκρίσιμο: ίσως όχι δίχως να έχει αίσθηση, ως καλλιτέχνης, της αντίθεσης που αποτολμά – σκέψεις σχοινοτενείς, δύσκολες, σκληρές, επικίνδυνες, και ένα τέμπο καλπασμού και της πιο καλής και προπετούς ευθυμίας».⁴

Εάν όμως όλα είναι υπόθεση ρυθμού, πώς να μη δούμε ότι αυτό που ο Μακιαβέλλι αποκαλούσε *qualità dei tempi* – ποιότητα των καιρών – βρισκόταν στο φθινόπωρο των ως τότε βεβαιότητων; Από το 1494 η Ιταλία είναι σε εμπόλεμη κατάσταση. Αυτή, η τόσο περήφανη για την αστική της διακυβέρνηση, τόσο σίγουρη για την πολιτισμική της ανωτερότητα, να την έρμαιο πρωτοφανούς βίας, στο έλεος της αρπακτικότητας των μεγάλων μοναρχικών κρατών. Οι αποκαλούμενοι «πόλεμοι της Ιταλίας» είναι αυτή ακριδώς η μεγάλη απομάγευση, και επειδή η χερσόνησος υπήρξε επί τούς αιώνες το εργα-

⁴ Φρίντριχ Νίτσε, *Πέρα από το καλό και το κακό*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Πανοπτικόν, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 58-59.

στήριο της πολιτικής νεωτερικότητας, ο τόπος δηλαδή επινόησης ενός κοινού μέλλοντος, ο καθένας στο εξής μπορεί να καταλάβει ότι αυτό που θα ονομαστεί Ευρώπη είναι ο πόλεμος που έρχεται και τίποτε άλλο.

Οι σκιές επιμηκύνονται, ο χειμώνας που μουδιάζει τις ψυχές φθάνει. Ο Μακιαβέλλι θα το γνώρισε αυτό: τα παγωμένα λόγια στα κλειστά χείλη, την αδυναμία να πούμε τι μας μέλλεται. Θα γνώρισε την αμείλικτη και αργή κίνηση με την οποία ακυρώνεται μια πολιτική γλώσσα. Η γλώσσα, που ο ίδιος είχε τόσο επιθυμήσει να μάθει μέσα από τα βιβλία, έχει γίνει ατελέσφορη, ανίκανη να εκφράσει με ακρίβεια «την πραγματική αλήθεια του πράγματος». Οπότε, όταν το πρόσφατο παρελθόν δεν προσφέρει πλέον καμία βοήθεια, γιατί να μη στραφεί και πάλι σε αυτούς που αποκαλεί «προσφιλείς του Ρωμαίου», να βυθιστεί σε παλαιά κείμενα ωςάν σε ένα μεγάλο αναζωογονητικό λουτρό και να ονομάσει αρχαιότητα αυτόν τον εύχαρη τρόπο επανεκκίνησης του μέλλοντός του;

Μήπως αυτό εντέλει ονομάζουμε Αναγέννηση;

Γιατί όχι, εάν βεβαίως θέλουμε να ανοίξουμε τα μάτια σε εκείνη την άνοιξη που δε στολίζεται με αθώα και γλυκερά χρώματα παρεκτός για όσους δεν ξέρουν να βλέπουν τη βάνουση αγριότητα ενός πίνακα του Μποττιτσέλλι. Ο Μακιαβέλλι είναι ο μετρ της αποαθωοποίησης. Ιδού γιατί υπήρξε, καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας, ο εταίρος των δύστηνων ημερών. Από πλευράς μου, θα δυσκολευόμουν πολύ να πω ότι εργάζομαι πάνω στον Μακιαβέλλι. Αλλά μαζί του, ναι, όπως με έναν συμπολεμιστή, εάν βεβαίως εξαιρέσουμε το γεγονός ότι αυτός ο ελεύθερος σκοπευτής ξέρει πάντα να βρίσκεται στα προκεχωρημένα φυλάκια, υποχρεώνοντάς μας να τον διαβάσουμε όχι στο παρόν, αλλά στο μέλλον.

Τίποτα φυσικότερο κατά βάθος: το ενδιαφέρον για τον Μακιαβέλλι αναγεννάται πάντοτε τη στιγμή που προμηνύονται καταιγίδες, διότι είναι αυτός που ξέρει να φιλοσοφεί σε θυελλώδεις καιρούς. Και αν τον ξαναδιαβάζουμε σήμερα, είναι γιατί υπάρχει λόγος να ανησυχούμε. Επιστρέφει: ξυπνήστε.

Μακιαβελλισμός

Δαντικό, καφκικό, σαδικό. Μακιαβελλικό. Προνόμιο αμφιλεγόμενο να βαφτίζεται με το όνομά του ένα συλλογικό άγχος. Στην προμετωπίδα του λήμματος «Μακιαβέλλι», ο Εμίλ Λιτρέ έδινε την εξής, ήδη όχι ιδιαίτερα αβρή, παρουσίαση: «Φλωρεντίνος δημοσιολόγος του 16ου αιώνα, ο οποίος θεωρητικοποίησε τις μεθόδους βίας και τυραννίας των οποίων έκαναν συστηματική χρήση οι τυραννίσκοι της Ιταλίας». Αλλά έσπευδε αμέσως να προσθέσει μια μεταφορική έννοια: «Κάθε πολιτικός χωρίς ηθικούς ενδοιασμούς». Παράδειγμα: «Οι Μακιαβέλλι που ρυθμίζουν το πεπρωμένο μας».

Κοσμώντας το όνομα του Μακιαβέλλι με έν-

νοια μεταφορική, ο Λιτρέ επιτελεί μια περίεργη πράξη, που όμως είναι η πράξη της ίδιας της ιστορίας. Ο μακιαβελλισμός είναι αυτό που παρεμβάλλεται ανάμεσα στον Μακιαβέλλι και σ' εμάς. Είναι όντως η μορφή που καθιστά ορατό και πρόδηλο το κακό στην πολιτική, το ειδικό πρόσωπο αυτού που δε θα θέλαμε να αντικρίσουμε, αλλά μπροστά στο οποίο είναι δύσκολο να κλείσουμε τα μάτια. Κυρίως όμως είναι μια μάσκα, πίσω από την οποία εξαφανίζεται ο άνθρωπος που γεννήθηκε στη Φλωρεντία το 1469, πέθανε στη Ρώμη το 1527 και ονομαζόταν Νικκολό Μακιαβέλλι.

Διότι ο μακιαβελλισμός δεν είναι το δόγμα του Μακιαβέλλι, αλλά το δόγμα που του αποδίδουν οι πιο κακοπροαίρετοι αντίπαλοί του. Είναι, εν ολίγοις, μια επινόηση του αντι-μακιαβελλισμού. Πενήντα χρόνια μετά τον θάνατο του συγγραφέα του *Ηγεμόνα*, του κολασμένου αυτού βιβλίου που η Ιερά Εξέταση περιέλαβε στον Κατάλογο Απαγορευμένων Βιβλίων, πλήθος πολιτικών πραγματειών φέρουν τον τίτλο *Αντι-Μακιαβέλλι*. Ο εμπνευστής του είδους, το 1576 συγκεκριμένα,

είχε ένα όνομα που έμοιαζε να τον προορίζει να αγωνιστεί εναντίον της κακίας του κόσμου: Ιννοσάν Ζαντιγιέ,¹ δικηγόρος και θεολόγος προτεστάντης.²

Λίγα χρόνια αργότερα, εμφανίζεται ένας ευφύεστατος ιησουίτης, φλογερός θιασώτης της καθολικής Αντιμεταρρύθμισης, ο οποίος αναλαμβάνει να στοχαστεί και αυτός εναντίον του Μακιαβέλλι – αλλά στο ίδιο μήκος κύματος. Πρόκειται για τον Τζοβάννι Μποτέρο, επινοητή της έννοιας «κρατική σκοπιμότητα»³ – έννοιας που την αποδίδουν αυθορμήτως στον Μακιαβέλλι καθότι δηλώνει το γεγονός ότι το Κράτος δεν έχει

¹ Το παιγνιώδες σχόλιο του Πατρίκ Μπουσρόν, συνάρτηση της σημασίας των γαλλικών λέξεων *innocent*=αθώος και *gentillet*=ευγενικούλης, θα είχε κάπως αντίστοιχο στα ελληνικά το Ευγένιος Αθωόπουλος.

² Innocent Gentillet (Βιέννη, 1535-Γενεύη, 1588): Γάλλος νομικός και δικηγόρος. Το 1576 συνέγραψε το *Discours sur les moyens de bien gouverner* (Λόγοι περί των μέσων τού καλώς κυβερνάν), γνωστό ως *Anti-Machiavel*.

³ Πρβλ. Μισέλ Σενελλάρ, *Μακιαβελλισμός και κρατική σκοπιμότητα*, μτφρ. Δημήτρης Αθανασάκης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1997.

άλλο νόμο ούτε άλλη αναγκαιότητα πλην της έγνοιας να συντηρήσει την υπόστασή του.

Έκτοτε, ο μακιαβελλισμός είναι σαν υπόγειο ποτάμι που σκάβει σιωπηλά τα θεμέλια της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης και βρίσκει, εδώ κι εκεί, σημεία ανάβλυσης. Ο Μακιαβέλλι βαδίζει μεταμφιεσμένος: τον αναγνωρίζουμε υπό κάποια δάνεια ονόματα, συνάγουμε τις ιδέες του από τις ιδέες που διατείνονται ότι τον πολεμούν.

Ο Γκυστάβ Φλωμπέρ έγραψε, περίπου την ίδια εποχή με τον Εμίλ Λιτρέ, το *Λεξικό των κοινών τόπων ή αλλιώς Κατάλογο των καθωσπρέπει ιδεών*.⁴ Η αλφαθητική σειρά τοποθετεί εκεί ευθέτως τον «Μακιαβελλισμό» πριν από τον «Μακιαβέλλι».⁵ Ο πρώτος φράζει τη θέα στον δεύτερο. «Μακιαβελλισμός. Λέξη που δεν μπορείς

⁴ Γουσταύος Φλωμπέρ, *Το λεξικό των κοινών τόπων*, μτφρ. Τατιάνα Τσαλίκη-Μηλιώνη, Ύψιλον, Αθήνα 1999 (δίγλωσση έκδοση).

⁵ Στην ελληνική μετάφραση αυτή η ιδιοτυπία δεν τηρήθηκε, το δε γαλλικό κείμενο περιέργως «διορθώθηκε» με αποτέλεσμα να προηγείται ο «Μακιαβέλλι» του «Μακιαβελλισμού»: βλ. *Το λεξικό των κοινών τόπων*, ό.π., σ. 114, 115.

να την προφέρεις χωρίς ν' ανατριχιάζεις». Έπειτα: «Μακιαβέλλι. Να μην τον έχεις διαβάσει, αλλά να τον βλέπεις σαν κακούργο».⁶

Όλα λοιπόν είναι υπόθεση βλέμματος. Και αν, δίχως να ανατριχιάζουμε, πηγαίναμε εκεί να δούμε, να σηκώσουμε τη μάσκα για να κοιτάξουμε προσεκτικά το τέρας; Κι αν τον διαβάσαμε για να τον γνωρίσουμε, αυτόν που υπήρξε τόσο έντονα άνθρωπος της εποχής του και που, για τον ίδιο ακριβώς λόγο, δεν παύει να προσκαλείται στη δική μας; Τίποτα ευκολότερο στην πραγματικότητα, διότι ο ίδιος ο Μακιαβέλλι δεν κρύβεται, εκτός μόνο πίσω από την πεζότητα της ύπαρξής του. Αλλά όταν μιλάει για τον εαυτό του, μιλάει με αρκετή ειλικρίνεια ώστε να μη μειώνει τη μοναξιά, τη χαρά και τις αμφιβολίες του. Όπως σε αυτούς τους λίγους στίχους όπου καταγράφει τη συναισθηματική του σύγχυση:

⁶ Η μετάφραση δική μου. Η υπάρχουσα δίνει, νομίζω, τελείως διαφορετικό νόημα. Την παραθέτω, καθώς και, εντός παρενθέσεως, το γαλλικό κείμενο: «ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΗΣ. Δεν είναι ανάγκη να τον έχετε διαβάσει για να τον θεωρείτε εγκληματία» («Ne pas l'avoir lu, mais le regarder comme un scélerat»).

«Ελπίζω, κι η ελπίδα μεγαλώνει το μαρτύριό
μου,
κλαίω, και το κλάμα τρέφει την πονεμένη μου
καρδιά,
γελώ, και το γέλιο μου δε φτάνει να με δια-
περάσει,
φλέγομαι, και το φλόγισμα δε φαίνεται έξω,
αυτό που βλέπω και που ακούω το φοβάμαι,
κι όλα μου προξενούν καινούριο πόνο.
Ελπίζοντας, κλαίω, γελώ και φλέγομαι,
και για ό,τι βλέπω κι ό,τι ακούω φοβάμαι».